Chap-3

तृतीयोऽध्यायः

(धर्मैतिहासवर्णनात्मकः)

३.१ धर्मशब्दस्य अभिप्रायः । १६२-१६४

३.२ धर्मस्य परिभाषा । १६५-१६६

३.३ धर्मस्य भेदोपभेदाः(वर्णधर्म-आश्रमधर्म-अन्य धर्माः) ।१६७-१६८

३.४धर्मस्य विविध स्वरुपाणि । १६९-१८७

(तृतीयोऽध्यायः)

३.१.-धर्मशब्दस्याऽभिप्रायः

"धर्म" शब्दः तादृशसंस्कृतशब्देष्वस्ति यस्य प्रयोगो बहुविध अर्थेषु सञ्जायते। शब्दोऽयं नैकविध परिवर्तनविपर्ययययोश्चक्रे भ्रमितः। ऋग्वेदऋचासु शब्दोऽयं "धर्मन्" सामान्यतया नपुंसकलिङ्गे विशेषणत्वेन वा तु संज्ञात्वेन प्रयुक्तः । तत्र शब्दस्यास्य प्रयोगः अस्मिन् रुपे षड्पञ्चाशत्वारं (५६) जातः। तस्मिन् काले वेदभाषायामस्य शब्दस्य को वास्तविकोऽर्थः इत्यस्पष्टम्। स्पष्टतः अयं शब्दः "धृ" धातुर्निर्मितः, यस्य तात्पर्यं धारणम्, आलम्बनम्, पालनञ्च भवति। ऋग्वेदे कुत्रचित्"धर्म" शब्दः पुल्लिङ्गे प्रयुक्तः,यथा- "पितुं नु स्तोषं महो धर्माणं तविषीम्" [१] किन्तु अन्यस्थानेषु नपुंसकलिङ्गेऽस्ति वा तु तस्मिन् रुपेऽस्ति यं वयं पुंनपुंसकत्वेन विद्मः।स्थानाधिक्येषु धर्मशब्दो "धार्मिकविधिरुपेण" अथवा "धार्मिकक्रियासंस्काररुपेण" प्रयुक्तः, यथा ऋग्वेदे १.२२.१८,५.२६.६,७.४३.२४., ९.६४.१.आदिस्थानेषु। ऋग्वेदे "तानि धर्माणि प्रथमान्यासन्" ऋचा उपर्युक्तकथनं प्रमाणयति। इत्थमेव "प्रथमा धर्मा:" [१] तथा "सनता धर्माणि"[२] क्रमशः इत्यनयोरर्थ: प्रथमविधयस्तथा प्राचिनविधय: भवति। कुत्रचित् अर्थोऽयमप्रकटं भवति यथा -

---

१ - ऋग्वेद-१.१८७.१

"आ प्रा रजांसि दिव्यानि पार्थिवा श्लोकं देवह् कृणुते स्वाय धर्मणे"।[३], "धर्मणा मित्रावरुणा विपश्चिता व्रता रक्षेथे असुरस्य मायया"।[४], "ध्यावापृथिवी वरुणस्य धर्मणा विष्कम्भिते अजरे भूरिरेतसा"।[५], "अचित्तो यत्तव धर्मा युयोपिम मा नस्तस्मादेनसो देव रिरिष:" ।[६] अत्र धर्मस्य अर्थः "निश्चितनियम:"(व्यवस्था वा सिद्धान्त), अथवा "आचरणनियमः" अस्ति। धर्मशब्दस्योपर्युक्तार्थो वाजसनेयी संहितायामपि दृश्यते। एकस्मिन् स्थाने "धृवेण धर्मणा" प्रयोगः मिलति अन्यत्र धर्मशब्दस्य बहुलप्रयोगाः अपि प्राप्यन्ते। ऋग्वेदस्य बहवः मन्त्राः अथर्ववेदे प्राप्यन्ते यत्र "धर्मन्" शब्दः प्रयुक्तः। अथर्ववेदे-"अचित्या चेतव धर्मा युयोपिम", "यज्ञेन यज्ञमयजन्त", "त्रिणि पदा विचक्रमे" इत्यादिभिः धर्मशब्दस्य प्रयोगः "धार्मिकक्रियासंस्कारोपार्जितगुण:" इत्यर्थे प्रयुक्त:। ऐतरेय ब्राह्मणे "धर्म" शब्द: सकलधार्मिककर्तव्याद्यर्थे प्रयुक्तः।

---

(१) ऋग्वेद ३.१७.१

(२) ऋग्वेद ३.३.१

(३) ऋग्वेद ४.५३.३

(४) ऋग्वेद ५.६३.७

(५) ऋग्वेद ६.७०.१

(६) ऋग्वेद ७.८९.५

छान्दोग्योपनिषदि "त्रयो धर्मस्कन्धा यज्ञोऽध्ययनं दानमिति प्रथमस्तपः एवेति द्वितीयो ब्रह्मचार्याचार्यकुलवासी तृतीयोऽत्यन्तमात्मानमाचार्य कुलेऽवसादयन्। सर्व एते पुण्यलोका भवन्ति ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेति।"

धर्मेणाऽधिगतो येषां वेदस्सपरिबृंहणः।

शिष्टास्तदनुमानज्ञा श्रुतिप्रत्यक्षहेतवः॥ [१]

१-बौद्धा. १/६

३.२.धर्मस्य परिभाषाः

धर्मशब्दमाश्रित्य सुज्ञैः धर्मतत्त्वचिन्तकैः नैकाः परिभाषाः कृताः।यथा- ध्रियते नाम धारणं क्रियते स धर्मः धृ धातोर्मन् प्रत्यये कृते धर्म शब्दो निष्पद्यते।नृ यां धारणां अथवा विश्वासं वा कृत्वा स्वकर्मणि प्रवर्तयति सामान्यतया स विश्वास एव धर्मः । धर्मस्याल्पं तात्पर्यं विज्ञाय प्रायः मनुष्याः दानपूजनादिकमेव धर्मपदेन गृह्णन्ति किन्तु तद्धर्मस्वरुपं स्थूलम् । वास्तविकतया सत्कर्मणः सदाचारस्य मूलाधिष्ठाने एव धर्मः। अत एवोक्तम्मनुना-

" आचारः परमो धर्मः"[१]

सदसद्विवेकस्तदनुकूलमाचरणं स धर्मः।

धारणाद् धर्ममित्याहुर्धर्मेण विधृताः प्रजाः ।

यः स्याद् धारणसंयुक्तः स धर्म इति निश्चयः॥[२]

सर्वान् विदधाति स धर्म उच्यते।

---

(१) मनुस्मृति

(२) महाभारतम्

एतावदेव न अपि तु बह्व्यः परिभाषाः सन्ति धर्मस्य यथा-

"अहिंसा परमो धर्मः"

" आनृशंस्यं परो धर्मः"

"आचारश्च सतां धर्मः"

"रामो विग्रहवान् धर्मः"

"वेदोऽखिलो धर्ममूलम्"

"चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः"

यतोऽभ्युदयनिःश्रेयससिद्धिः स धर्मः"।[१]

सन्दर्भेऽस्मिन् स्मृतिकारैः व्यावहारिकपक्षं विचिन्त्य बहूत्तमं श्लोकं रचितम्-

" अहिंसा सत्यमस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः।

धीर्विद्याबुद्धिरक्रोधो दशकं धर्मलक्षणम्॥"

३.३.धर्मस्य भेदोपभेदाः

(वर्ण-धर्म, आश्रम-धर्म,अन्यधर्माः)

अत्र धर्मस्य विविधभेदाः उपलभ्यन्ते यथा धर्मस्य तिस्रः शाखाः मन्यन्ते [१] -

(१) यज्ञ,अध्ययनं,दानञ्च अर्थात् गृहस्थधर्मः।

(२) तपस्या अर्थात् तापसधर्मः।

(३) ब्रह्मचारित्वं अर्थात् अन्तेवासी।

अत्र धर्मशब्दः आश्रमकर्तव्यानि सूचयति। इत्थं वयं जानिमः यत् धर्मशब्दस्य अर्थः समयानुसारं परिवर्तितः।

किन्त्वन्तेऽयं "धर्म" मनुष्याणां विशेषाधिकारं, कर्तव्यानि, बन्धनद्योतकं, आर्यजातिआचार-विधिपरिचायकं,वर्णाश्रमद्योतकमादिरुपेण संस्थितः। तैतिरीयोपनिषदि छात्राणाङ्कृते यो धर्मशब्दः प्रयुक्तः तस्याशयः "सत्यं वद" "धर्मं चर" इत्यादिरस्ति।श्रीमद्भगवद्गीतायाम् "स्वधर्मे निधनं श्रेयः" इत्यस्यां पङ्क्तौ "धर्म" शब्दस्याऽयमेवार्थोऽवबुध्यते। धर्मशास्त्रसाहित्ये "धर्म" शब्दः अस्मिनेवार्थे प्रयुक्तः।

मनुस्मृतिव्याख्यातामेधातिथ्यनुसारं स्मृतिकारैः धर्मस्य पञ्चस्वरुपाणि मन्यन्ते -

(१) वर्णधर्म (२) आश्रमधर्म (३) वर्णाश्रमधर्म (४) नैमित्तिकधर्म (यथा प्रायश्चित्तादि) (५) गुणधर्म (अभिषिक्त राज्ञः संरक्षण-सम्बन्धी कर्तव्यानि)।

---

(१) छान्दोग्योपनिषद् (२.२३)

गौतम-धर्मसूत्रव्याख्याता हरदत्तस्तथा मनुस्मृतिव्याख्याता गोविन्दराजः, इमावुभावपि धर्मस्य उपरोक्तानि पञ्चप्रकाराणि प्रतिपादितवन्तौ। धर्मस्य इतोऽपि कतिपय मनोरमपरिभाषाः सन्ति तत्रापिवलोकनमावश्यकं प्रतीयते।

पूर्वमीमांसासूत्रे जैमिनिमहर्षिणा "धर्म" **वेदविहित प्रेरक**लक्षणार्थे स्वीकृतः, अर्थात् वेदप्रयुक्तानुशासनानां पालनं रक्षणं संवर्धनञ्च धर्मः ।धर्मस्य सम्बन्धस्ताभिः संस्कारक्रियाभिस्सह विद्यते, याभिरानन्दो जायते तथा यो वेदप्रेरितप्रशंसितश्च स्यात् - **"चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः"**।[1] स एव धर्मो येनाऽनन्दस्तथा निःश्रेयससिद्धिर्भवेताम् – मानवसमाजं लक्ष्यीकृत्यधर्माचरणे सुसम्यक्दायित्वनिर्वहणाय च कर्तव्यपरकदायित्वधर्माः संसूचिताः स्मृतिकारैः यथा राजधर्मः,आमात्यधर्मः,प्रजाधर्मः,शत्रुधर्मः,पितृधर्मः,मातृधर्मः, पुत्रधर्मः,पुत्रीधर्मः,भृत्यधर्मः,गुरुधर्मः,शिष्यधर्मः,नागरिकधर्मः इत्यादिसृष्ठुसमाजायधर्मालङ्कारे दायित्वानि वा कर्तव्यानि भवन्ति। जातीमात्रोद्देशेन विधीयमानो धर्मो वर्णधर्मः। ब्रह्मचर्याद्याश्रमोद्देशेन विधीयमानो धर्मो आश्रमधर्मः। वर्णगताश्रमोद्देशेन व्यवस्थया विधीयमानो धर्मः वर्णाश्रम धर्मः। गुणं कं यनोपादाय तदवलम्बेन विधीयमानो धर्मो गुणधर्मः। निमित्तमुपादाय विधीयमानो निमित्तधर्मः। कैश्चित् साधारणधर्मोऽपि गण्यते ।

---

१. पूर्वमीमांसासूत्र १/१/२

३.४. धर्मस्य विविधस्वरुपाणि

अतिप्राचीनकालादेव धर्मस्य विविधस्वरुपविषये चर्चा सञ्जायते। वस्तुतः धर्मस्य स्वरुपं बहूव्यापकमस्ति तथा मानवानां सम्पूर्णजीवनं स्पृशति। धर्मशास्त्रकारमतानुसारं धर्मः कस्यापि संप्रदायस्य वा मतस्य द्योतको नास्ति, अपितु धर्मः जीवनस्यैका शैली वा आचरणसंहिता अस्ति या समाजे मनुष्याणां कर्माणि वा कृत्यानि व्यवस्थापयति विकासयति तथा मानवीयप्रत्ययस्य लक्ष्यं च प्रापयति । इत्थं विचिन्त्य महर्षिभिः धर्मः भागद्वये विभाजितः, यथा श्रौतधर्म एवं स्मार्तधर्मः।

दाराग्निहोत्रसम्बन्धमिज्या श्रौतस्य लक्षणम्।[१]

स्मार्तो वर्णाश्रमाचारो यमैश्च नियमैर्युतः।

श्रौतधर्मे तानि कृत्यानि वा संस्काराणि समाविष्टान्यासन् येषां प्रधानसम्बन्धः वैदिकसंहिताभिर्वाब्राह्मणग्रन्थैस्सहासन्। स्मार्तधर्मे ते विषयाः समाविष्टा ये विशेषतः स्मृतिग्रन्थेषु वर्णितास्तथा वर्णाश्रमसम्बन्धिताः। केषुचित् ग्रन्थेषु धर्मस्वरुपं श्रौत(वैदिक) स्मार्त (स्मृत्याधारित) एवं शिष्टाचार (शिष्टसज्जनपुरुषाणामाचार-व्यवहारः) रुपेण भागत्रये विभक्तम् – वेदधर्मः–स्मार्तधर्मः–शिष्टागमश्च ।

१- मत्स्यपुराण १४४/३०-३१

वेदोक्तः परमो धर्मः स्मृतिशास्त्रागतोऽपरः।
शिष्टाचीर्णः परः प्रोक्तस्त्रयो धर्माः सनातनाः॥[1]

अत्र वेदोक्तधर्मः परमधर्मत्वेन प्रतिपादितः, कारणं सर्वशास्त्राणां मूलं वेद एव। तदनन्तरं विविधशास्त्राणां रचनाः जाताः। अतः द्वितीयक्रमे स्मार्तधर्मः संसूचितः। तथैव क्रमेऽस्मिन् तृतीये शिष्टाचारः वर्तते।

वेदोक्त.....धर्मशास्त्रेषु चापरः।[2]

शिष्टाचारश्च शिष्टानां त्रिविधं धर्मलक्षणम्॥

"उपदिष्टो धर्मः प्रतिवेदम्। स्मार्तो द्वितीयः। तृतीयः शिष्टागमः।[3]

---

१ - अनुशासनपर्व १४१/६५

२ - वनपर्व २०७/८३

३ - बौ०ध०सू० १/१/१-४

धर्मशास्त्राणां विविधस्वरुपचर्चाया पूर्वं सामान्यधर्मस्वरुपविषयकं विवेचनमावश्यकं प्रतीयते।

सुविज्ञानं चिकितुषे जनाय सच्चासच्च वचसि पस्पृधाते।

तयोर्यत्सत्यं यतरदृजीयस्तदित्सोमोऽवति हन्त्य सत्।[१]

अतिप्राचीनकालाद् सत्यं सर्वोपरि लक्षितं,स्वीकृतञ्च। सत्यासत्यवचनयोर्मध्ये स्पर्धा भवति, द्वयोर्मध्ये यत्सत्यं स्यात्, ऋजु(आर्जवं) स्यात्तमेव रक्षति सोमस्तथाऽसत्यं हन्ति च। तैत्तिरीयोपनिषदि समावर्तननामकसंस्कारसमये गुरुः शिष्यं कथयति-

" सत्यं वद। धर्मं चर ।" [२]

व्यावहारिकजीवने धर्मस्तथा सत्यमुभावपि समानौ ।[३]

तदेतानि जपेदसतो मा सद् गमय तमसो मा ज्योतिर्गमय मृत्योर्माऽमृतं गमयेति।

मुण्ड्कोपनिषदि केवलं सत्यस्य विजयः प्रशंशितः।

---

१ - ऋ० ७/१०४/१२

२ - तैति.०(१/११/१)

३ – बृहदारण्यकोपनिषद् १/३/२

बृहदारण्यकोपनिषदि त्रयः प्रधानगुणाः वर्णिताः –

तस्मादेतत्त्रयं शिक्षेद् दमं दानं दयामिति ।[1]

अद्रोहः सर्वभूतेषु कर्मणा मनसा गिरा।

अनुग्रहश्च दानं च सतां धर्मः सनातनः ॥[2]

"श्रूयतां धर्मसर्वस्वं श्रुत्वा चैवावधार्यताम्।

आत्मनः प्रतिकुलानि परेषां न समाचरेत् ॥"[3]

"तत्त्वमसि" इत्यस्य दार्शनिकविचारः प्रत्येकजनेषु एकैवात्मन अभिव्यक्तेः द्योतकोऽस्ति। अनया विचारधारया दयाऽहिंसादि गुणान् प्राप्तुं शक्यते। अत्र नैतिकता तथा तत्त्वदर्शनं युगपत् सम्पद्येते। अनेन सिद्धान्तानुसारेण केनचित् मनुष्येण कृतं सुकृत्यं वा दुष्कृत्यं अपरं जनं प्रभावयति। यदि कश्चन आनन्दमिच्छति तर्हि स अन्यं तयैव दृष्ट्या पश्येत् यया स्वीयं पश्यति।

---

१ – बृहदारण्यकोपनिषद् ५/२/३

२ - महाभारतम्-शान्तिपर्व (१६२/२१)

३ – अनुशासन पर्व ११३।८-९

उक्तञ्च-

"यथैवात्मा परस्तद्वद् द्रष्टव्यः सुखमिच्छता ।
सुखदुःखानि तुल्यानि यथात्मनि तथा परे॥ [१]

भगवता मनुना चातुर्वर्णेभ्यः बहूत्तमं स्वरुपं निगदितं धर्मस्य-

अहिंसा सत्यमस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः।
एतं सामासिकं धर्मः चातुर्वर्ण्येऽब्रवीन्मनुः॥ [२]

---

१ – दक्ष, ३/२२
२ – मनु०१०/६३

मानवजीवनस्य मूलाधाररुपस्यास्य धर्मस्य परिभाषा भेदोपभेदांश्च विवर्ण्य नूनं मनसि तत्स्वरुपजिज्ञासोदेत्येव । तदपाकर्तुं धर्मस्वरुपविषयं विवृणमहे । एतस्मिन् विषये धर्मधुरन्धराणां स्वामीकरपात्रीमहोदयानां धर्मस्वरुपद्योतकान् विचारान् विवेचयामि । **"चोदना लक्षणो धर्मः"** इति जैमिनिसूत्रानुसारं विधिनिषेधात्मकवेदेनैव प्रतिपाद्यः; तथापि वेदशास्त्रमनभ्युपगन्तृभ्यः पूर्वोक्तधर्मस्वरुपम् आवश्यकन्नास्ति यत् स्वीकृतं भवेत् । किन्तु किमपि धर्मस्वरुपमवश्यम्मानवैस्स्वीकर्तव्यं व्यवहारनिर्वहणाय । कोऽपि बलिपुरुषः कस्यापि सम्पद आहरणं न कुर्वीत इत्येतदर्थं सामाजिक आहोस्विद् प्रशासकीयो व्यवहारः परिस्थितेश्च सुचारुरुपेण निर्वाहाय विज्ञजनसमितिनिर्मितान्नियमान्नूनं स्वीकुर्युः । अन्येषान्तु का कथा स्वयं नियमकर्ता अपि अननुकूलपरिस्थितौ सहसा तान् दूरीकर्तुं नार्हति । चर्चैषा तु भौतिकलाभाऽलाभदृष्ट्या नियमनिर्माणस्य आवश्यकता विषये । अपरा चर्चा कर्तव्याऽकर्तव्य औचित्यानौचित्य निर्धारणाय समयविशेषोऽपेक्षितः ।

स्वभावेन कामादिदोषेन वा प्राप्तवेगनिवारिकायाः कस्यापि अनिवार्यश्रृङ्खलाया आवश्यकता वरीवर्तते । तात्पर्यमेतदेव यत् कालभेदेन कर्तव्याऽकर्तव्ययोः भेदो भवति । कस्मिंश्चिद्देशकाले किमपि कर्तव्याऽकर्तव्यं कस्मिंश्चिद्देशकाले तदेव अकर्तव्याकर्तव्यं भवति । यथा समयविशेषे किमपि वस्तु पथ्यं तदेव समयान्तरे अपथ्यं भवति । निम्नातिनिम्नदशायामपि प्राणी स्वहितस्य कल्याणस्य वा उपेक्षां न करोति । एषा तु भिन्ना कथा यद्धिताऽहितविचारे असमर्थो भूत्वा हितमहितमहितं हितं च प्रबुध्य प्रवृत्तो निवृत्तो वा भवेत् ।

ज्येष्ठाः विद्वांसः समाजस्य अग्रगाः राष्ट्रनिर्मातारश्चापि यदा कदा समाजस्य राष्ट्रस्य वा कल्याणपद्धतिनिर्माणे क्षतिं कुर्वन्ति , येन तदनुगामिनः धन-जन-शक्तिक्षयेन महान्तोऽनर्थभागिनो भवन्ति । तात्पर्यन्त्वेतदेव यत् जीवनस्य प्रज्ञा तु परिमितार्थस्य ग्रहणे एव समर्था । जप-तपसा धर्मानुष्ठानादिना च यावद् अविद्यादिदोषाणां निराकरणं भवति ; तावदेव अधिकरुपेण अनावृत्तचित्ततत्त्वं सूक्ष्मार्थस्य विवेचने समर्थो भवति । वयमनुभवामः यत् कार्यव्यग्रतावस्थायां चाञ्चल्येन अनवधारणेन वा गम्भीरशास्त्रीयविषयं नावगन्तुं शक्नुमः । अतः एतद् वक्तुं शक्नुमः यत् चाञ्चल्यादिदोषेन तस्मिन् समये तद्विषये अस्माकं बुद्धिप्रवेशो न जातः । ब्राह्ममुहूर्ते तानेव विषयान् विवेचयामश्चेद् विषयबोधो भवति । तात्पर्यन्तु चाञ्चल्यादिदोषेन संकुचितप्रज्ञावन्तः प्राणिनः कर्तव्याऽकर्तव्यनिर्धारणं कर्तुं नार्हति । अतः पूर्वोक्तदोषाणां प्रादुर्भावे किदृशी अवस्था भवति तद्विषये उक्तं यत् -

बुद्धिश्चिन्त्यते पूर्वं स्वश्रेयो नावबुध्यते ।

मुह्यता तु मनुष्येण प्रष्टव्या सुहृदो जनाः ॥

वेगः यद्यपि स्वाधीनप्रवृत्त्या एव उत्पद्यते, तथापि प्रवृतेः कर्ता वेगाधीनो भवति । यद्यपि धावनमर्थात् शीघ्रतया गमनं धावकाधीनम् , सः धावेत् वा न धावेत् ; तथापि धावनस्य वेगस्य अभिवृद्धौ धावकस्य बहुविधं स्वातन्त्र्यं नश्यति । अतः धावकः

स्वाभिमतस्थले स्थातुं पूर्वमेव वेगस्य शान्त्यर्थं गतिं मन्दीकरोति ; अन्यथा स्वेप्सितस्थले स्थातुं न शक्नोति । अत एव मनः कुठारादिसाधनवत् परतन्त्रं वर्तते ;

अर्थात् अस्माकमिच्छया वृक्षस्य कुठारेण छेदनाऽछेदनं भवितुमर्हति; नात्र कुठारः स्वतन्त्रः । अनया रीत्या मनसा मननं कुर्यात् न वा ; किन्तु तथापि कर्तुः परतन्त्रता अनुभवसिद्धाऽस्ति ।

वयं इच्छामः यत् विषयचिन्तनं न भवेत् ; किन्तु त्यक्तुं न शक्नुमः । एषा एव वेगस्य महत्ता वर्तते । अनादिकालात् प्राणी मनसा विषयचिन्तं करोति । अनेन तस्य वेगो प्रवृद्धो जातः । अधिककालस्य प्रवृत्त्या वेगवृद्धिर्भवति ; अलपकालस्य प्रवृत्त्या वेगोऽल्पो भवति । अल्पो वेगः अल्पप्रयत्नेन शाम्यति ; किन्तु वर्धितवेगस्य निवृत्तये अधिकप्रयत्न आवश्यकः । अशिक्षितोऽनियन्त्रितश्च अश्वः यथा शनैः शनैः महद्युक्त्या नियन्त्र्यते; सहसा तु न; तथैव वेगारुढं मनोऽपि सहसा वशीभूतो नैव जायते ; किन्तु तस्य किञ्चिद् अनुसरणेन तथा केनचिद् वृत्तिनियन्त्रणेन वशीभूतं क्रियते । यथा प्रवाहवती नदी सहसा न रुणद्धि किन्तु शनैः शनैः अन्योन्यन्मुखीकरणेन प्रवृद्धप्रवाहः शान्तो भवति । राजमार्गे यत्र तत्र भयस्थानं सङ्केतितं भवति । येन शीघ्रगामियानादिचालकं भयस्थानस्य परिज्ञानं भवेत् तथा समये यानस्य अवरोधो भवेत् । यदि किञ्चिद्दूरे भयसङ्केतचिह्नं न स्यात् चेत् वेगारुढयानं सहसा स्वाधीनं कर्तुं न शक्नोमि । तथैव कर्तव्याऽकर्तव्यविवेकाय अपि कश्चित्कालोऽपेक्षितः ।

समयप्राप्तये वेगविरोधः आवश्यकस्तथा तस्मै वेगविरोधाय कापि दृढा श्रृङ्खला आवश्यकी । एनां श्रृङ्खलामेव प्रेक्षावन्तो जनाः “धर्मः” उच्यन्ते । तात्पर्यन्त्विदमेव यत् कामक्रोधादिजन्यस्य तस्य वेगस्य शान्त्यर्थं प्राणी कर्तव्याऽकर्तव्यनिर्णये असमर्थो वरीवर्तते; दीर्घदर्शिभिर्निर्धारिता धर्माधर्मनियमरुपा दृढाश्रृङ्खला भवेत् येन

आगन्तुकाऽनिष्टस्य सम्भावनया वेगः शान्तो भूत्वा तद्विषये चिन्तयामः । इति विचारेण धर्मस्य प्राथमिकलक्षणमेतदेव भवेत् यत् " **यस्मिन् देशे–काले–जातौ सम्प्रदाये वा दीर्घदर्शिनः; ते प्रायः तस्थैः निवासिभिः प्राप्तादराः वर्तन्ते ; तैर्निर्मितं कर्तव्याऽकर्तव्यमेव तद्देश–काल–जाति–सम्प्रदायस्य व्यक्तिभ्यः धर्मो विद्यते**"।

यद्यपि एतत् सत्यं यत् धर्माधर्मे पारस्परिकं वैमत्यं वर्तते । कृत्यमेकं पक्षेणैकेन धर्मः परिगण्यते , अपरेण च अधर्मः । अस्यां दशायां क आप्तः कश्चाऽनाप्तः ? भूत–भविष्य–वर्तमानस्य सर्वेषां महर्षीणामेकस्मिन् काले उपस्थितिः अशक्या । तेषु कञ्चिद् एकमेव सर्वज्ञं ब्रुमश्चेद् अपरः कथन्न सर्वज्ञ इति विनिगमना विरहो वरीवर्तते । यतो हि सर्वज्ञता तु अस्माकं बुद्धिविषया तु न । एकस्मिन् तृणे केषां वस्तूनां उत्पादिका केषाञ्च वस्तूनां संहारिकाशक्तिरस्ति इत्यस्यापि पूर्णतया ज्ञानं प्राणिभ्योऽशक्यम् । द्वयोः त्रयाणां वा तृणानां संयोग– वियोगेन कियन्तः शक्तय आविर्भूतोद्भूताश्च भवन्ति । पुनश्च अनन्ततृणानां संयोगवियोगैराविर्भूत–तिरोभूताऽनन्तशक्तीनां परिज्ञानं कान् कथञ्च भवेत् ? तथैव किं कृत्यं कस्मिन् काले देशे वा कस्य इष्टस्याऽनिष्टस्य वा सम्पादनं करोति इति निर्धारणं परिमिताप्रज्ञाशालिपुरुषः कथं करिष्यति ।

यदि चोच्यते परमेश्वरः सर्वज्ञो वर्तते; अतः तन्निर्मितनियमानेव श्रृङ्खलारुपेण उररीकुर्मश्चेन्नेतद् युक्तम्; यतो हि प्रथमन्तावद् अनीश्वरवादीनां सांख्य–मीमांसकानां

पक्षे नैते नियमा इष्टा भविष्यन्ति । अपरम् ईश्वरवादीनां मते एकेश्वरो निर्णितो नास्ति; यतो हि प्रत्यक्षविषयत्वात् । शास्त्रेणैव तत्सिद्धत्वात् । शास्त्रेण ईश्वरसिद्धिः; ईश्वरेणशास्त्रसिद्धिः इति परस्परम् अन्योन्याश्रयदोषोऽनिवार्यः । पुनश्च किं शास्त्रे ईश्वरनिर्मितं किञ्च अनीश्वरनिर्मितम् ; एतदपि सहसा निर्णितं न भवति । अस्यां दशायां वास्तविकधर्मस्य स्वरुपं कीदृशं निर्णितं भविष्यति ? ।

यदि चोच्यते धर्मस्य प्रथमं निर्णयः उचितः; यावत्कालपर्यन्तं धर्मस्य निर्णयो न भवेत् तावत्कालपर्यन्तम् धर्मानुष्ठानस्य आवश्यकता नास्ति । एतदपि न युकतम्; यतो हि पूर्वकथनानुसारं श्रृङ्खलाविहीनपाशविकप्रवृत्त्या प्राणिनः तादृशं दीनत्वं प्राप्नोति येन विचारं निर्णयं वा कर्तुं सामर्थ्यवन्तः न भवन्ति । सामन्यबुद्ध्या नैकेषु जन्मष्वपि मिथ्याभाषणे सत्यभाषणे वा कौ गुणदोषौ ?। अधिकाधिकरुपेन इत्येव वक्तुं शक्यते यत् मिथ्याभाषणं व्यवहारस्य बाधकः अव्यवहारस्य हेतुत्वम् । सत्यभाणे एतादृशं नास्ति । अनेनापि सत्यं केवलम् अविश्वासादीनां हेतुः न; पुण्यस्यापि हेतुः; इत्यपि न सिद्धयति ।

" परोपकारः पुण्याय पापाय परपीडनम्"

इति व्यासवचनं तथाऽपि परोपकारेण पुण्यं परपीडनेन पापं भवतीत्यपि वक्तुं न शक्नुमः कारणं न्यायशास्त्रानुसारं चौरेभ्यो दण्डप्रदानं धर्म उच्यते । परपत्न्या उअपरमणञ्च धर्मदृष्ट्या पापमुच्यते । एतत्तु पूर्वमेव प्रोक्तं यत् यावत्कालपर्यन्तम् उन्मुक्तपाशविकप्रवृत्तिं न रोधयामस्तावत्कालपर्यन्तं कस्यापि वस्तुनः यथार्थविचारेण

सम्यग्ज्ञानं न भवति । अतः वस्तुनो विचारस्तदैव सम्भाव्यते यदा काभिरपि श्रृङ्खलाभिः प्रवृत्तिनिरोधो भवेत् ।

कश्चन शिष्य आचार्याय ककारनिर्देशने प्रश्नं करोति यत् एनं ककारमेव कथं ब्रूवते ? यदि चोत्तरं दास्यते चेदपि शिष्यः तदुत्तरं ज्ञातुं शक्नोति ? अभिप्रायस्तु एतदेव यत् ज्ञानप्राप्तेः प्रथमचरणे एव बालकः प्रतिप्रश्ने कथमिति प्रशनं करोति चेत् कोटिजन्मष्वपि ज्ञातुं न शक्नोति न च तं ज्ञापयितुमपि शक्नोति।

अन्ततोगत्वा बालकः परमोन्नत्या वञ्चितो भवति । अतः प्रथमं बालकेन ज्ञानार्जने "ननु" "नच" इत्यादिप्रश्नाः न करणीयाः अपि तु आचार्योपदेशं ऊरीकर्तव्यः । एतत्करणे अल्पदिनेषु एव विद्वान् सुधीर्वा भूत्वा स्वयमेव ज्ञास्यति यत् "क" चिह्नविशेषककारकथनस्य किं प्रयोजनम् । तथैव यदि कस्यापि शास्त्रस्य आचार्यस्य श्रृङ्खलया उन्मुक्तप्रवृत्तेः निरोधः काचिन्मात्रायां भवति चेत् शनैः शनैः विचारशक्तेः विकासो भूत्वा तात्त्विकवस्तुनः धर्मविचारस्य ज्ञानस्य वापि अधिकारी भवति । अन्यथा कोटिजन्मष्वपि एतद् ज्ञातुमशक्यं वर्तते ।

प्रश्नोऽत्र समुद्भवति यत् कस्य शास्त्रनिर्दिष्टस्य आचार्यप्रतिपादितस्य वा श्रृङ्खलायाः नियमितप्रवृत्तेः सम्पादनं कुर्यात् ? अस्योत्तरं तु तदेव यत् वयं काशीं गन्तुमिच्छामः किन्तु गमनाय त्रिणि मार्गाणि सन्ति । त्रयाणां मार्गाणां पथिकाः वदन्ति यत् अयमेव मार्गः लक्ष्यप्रापको वर्तते तदा प्रेक्षावतां बुद्धिः एतदेव विनिश्चिनोति यत् त्रयाणां मार्गाणां पथिकेषु देश–नगर–ग्राम–कुटुम्बादिभिः यो निकटतमो भवति;

तदुपदेशमेवानुसरामः । एतदतिरिच्य नान्योपायः । तद्वत् अत्रापि भवतां सम्मुखे नैकेषु धर्माचार्येषु शास्त्रेषु वा यत् पिता–प्रपितादिभि आदृतं पूजितं शास्त्रमाचार्यो वा भवति तन्निर्दिष्टश्रृङ्खलाया आदौ ग्रहणं समुचितं भवति ।

अत एव प्रोक्तं व्यापकधर्मस्य प्राथमिकस्वरुपमेतदेव ग्राह्यमुपयुक्तञ्च भवति यत् "येषां देशकालादीनां पुरुषैरुत्कृष्टतया अभिमतो पुरुषः शास्त्रं वा वर्तते; तेनोपदिष्टो नियमो धर्म उच्यते" तेषामेव समाश्रयणं प्रकृत्य प्राणी उच्छृङ्खलपाशविकप्रवृत्तिं निरुध्य सूक्ष्मांशानां सविवेककार्याणि अनुष्ठीय कल्याणं प्रति अग्रेसरो भवति । अस्य एतद् कदापि तात्पर्यं न भवति यत् सम्यक् निर्भ्रान्तधर्मस्य परिज्ञाने भवति सति अन्धश्रद्धया भ्रान्तधर्मे एव सदा निमग्नो भवेत्। किन्तु यावत्कालपर्यन्तं निर्भ्रान्तधर्मस्य सम्यक् प्रत्यक्षज्ञानं न भवेत् तावत्पर्यन्तमेव युक्तम् । यतो हि सम्यग्विचारेणैतद् ज्ञायते यत् सोपानारोहक्रमेण नानाधर्माणां स्माश्रयणम् अस्मिन् जन्मनि जन्मान्तरे वा कर्तव्यानि ।

धर्मशब्दस्य अर्थः "ध्रियते अभ्युदयनिःश्रेयसादनेन" इति व्युत्पत्या अभ्युदयादेः साधनं वर्तते । यः यावतीमुन्नतीमभ्युदयरुपेण स्वीकृतं विद्यते, तस्य उन्नतेः तावत्प्रमाणसिद्धं साधनं भवेत्; तस्मै तावदेव धर्म उच्यते । अनया दृष्ट्या चार्वाकोऽपि धार्मिकः । यतो हि सोऽपि विषयोपभोगादीन् अभ्युपैति । अतः तस्य प्रत्यक्षादिभिर्विनिश्चितसाधनं कृषिवाणिज्यादिः वर्तते । लोकायतिकः प्रत्यक्षप्रमाणसिद्धम् उन्नतिमेव अभ्युदयमुररीकुरुते । बौद्धादयोऽनुमानद्वारा

प्रत्यक्षसिद्धोन्नत्या विलक्षणपारलौकिकौन्नतिमुरीकुर्वन्ति । अतः तेषां साधनपि अनुमानसिद्धमङ्गीकुर्वते । यद्यपि केषाञ्चिच्छास्त्राणामवलम्बनन्तु तेऽपि स्विकुर्वन्त्येव; तथापि तेषां शास्त्राणि प्रत्यक्षानुमानाभ्यामसिद्धवस्तुनः सिद्ध्यर्थं समर्थाः न सन्ति । यतो हि शास्त्रकर्तारः प्रत्यक्षानुमानाभ्यामेव शास्त्रसम्पादनं प्रकृत्य शास्त्रनिर्माणं कुर्वन्ति । अतः तन्मते प्रत्यक्षानुमानमेवाभ्युपैति ।

तात्पर्यन्त्विदमेव यत् विश्वस्य विश्वस्य सर्वेषां प्राणिनां कृते हिताऽहिताविवेकजन्यमहदनर्थात् त्रातुं तथा निर्विघ्नाभ्युदयसिद्ध्यर्थं केचन नियमाः स्वाभाविकप्रवृत्तेः निवारकाः श्रृङ्खलारूपेण अभ्युपेयाः । एषा तु भिन्ना चर्चा यत् ते नियमाः परस्परं विभिन्ना अथवा कतिपयाशेषु विरुद्धा भवेयुः । यतो हि उन्नति अवनतिश्च अपेक्षाधीना भवति । काचित् स्थितिः कस्मैचित् उन्नतिरुपेन परिगण्यते अन्येभ्यश्च अवनतिरुपेण । अवसाम्प्रदायिकनियमानुसारेण नियमपालकः कश्चिज्जनः स्वसमाजे उच्छृङ्खलप्रवृत्तिमतामपेक्षया ज्यायान् परिगण्यते; यतो हि तस्य स्थितिः उच्छृङ्खलपुरुषापेक्षया श्रेष्ठा वर्तते । किन्तु अनेन एतद् वक्तुमशक्यं यत् एषः अन्येभ्योऽपि श्रेष्ठ इति ।

धर्मस्य एतल्लक्षणं नीतिशास्त्रेण सह अपि प्रायशो युक्तिसङ्गतो भवति । कारणं तत्र – यथा अभ्युदयसाधनं धर्म प्रोच्यते तथैव **"नीयतेऽभ्युदयोऽनया"** इति व्युत्पत्या नीतेरपि अभ्युदयसाधनमेव अर्थो भवति । तदा तु पर्यायवाचकता भविष्यति; परन्तु लोके उभयोः शब्दयोः भिन्नप्रयोगो दृश्यते । अतः उभयोः

शब्दयोरपि अवश्यमेव भिन्नार्थो स्वीकर्तव्यः । अतः प्राधान्येन ऐहिकाभ्युदयसाधनं नीतिः तथा प्राधान्येन पारलौकिकाभ्युदयसाधनं धर्मो ज्ञातव्यः ।

अत्र प्राधान्यशब्दस्य अभिप्राय इदमेव यत् नीतिः प्राधान्येन लौकिकाभ्युदयस्य साधनमपि सदपि पारलौकिकाभ्युदयस्यापि साधनं भवति ; यथा धर्मशास्त्रेषु दण्ड्याय दण्डप्रदानेन दण्ड्यदण्डयितारौ उभौ स्वर्गं यातः । अस्योदाहरणानि तु महर्षिलिखितानि तथा राजा सुद्युम्नो वर्तते । एवं पारलौकिकाभ्युदयस्य साधनमपि ऐहिकाभ्युदये सहायकृद् भवति । अनेन एतत्सिद्ध्यति यत् नीतिः पारलौकिकाभ्युदयस्य साधनं न भवेत् भवतुनाम; किन्तु पारलौकिकाभ्युदयस्य व्यापदिका नैव भविष्यति । दूरदर्शिनः परिणामे बद्धादराः भवन्ति । निकटदर्शिनः समीपवर्तिनी फले आकाङ्क्षिणो वर्तन्ते । परिणामे अनिष्टकरोऽभ्युदयो वस्तुतः अभ्युदयो न अभ्युदयाभासो वर्तते । दुर्योधनस्य नीतिः तात्कालिकं फलदा किन्तु परिणामे सर्वस्य नाशिका । अत एव धर्मविरोधिनी जाता। सुधयः तं कूटनीतिः नित्यभासिका भणन्ति । अपरपक्षे युधिष्ठिरस्य नीतिः यद्यपि आदौ किञ्चित्कालपर्यन्तं कष्टप्रदा; किन्तु परिणामे सर्वतोभावेन अभिवृद्धेः हेतुरुपा। द्वितीयायाः चन्द्रलेखा अल्पमात्रायां भवति तथापि अभिवर्धनोन्मुखा अतः सर्वैर्वन्द्या ।

पूर्णिमायाः पूर्णकलासम्पन्नं बिम्बमपि तादृशं न वन्द्यम् । यतो हि तस्य पूर्णताया अवधिः समाप्ता जाता; अधुना सुधाकरः क्षयिष्णुः वर्तते ।

यदि कोऽपि नीतिः सद्यः (प्रारम्भे) दुःखकरी भवेत्; अवनतेश्चापि जनिका भवेत् किन्तु परिणामे यदि उन्नताभ्युदयस्य च जनिका वर्तते चेत् यथार्थनीतिः।

नीतिधर्मयोर्मध्ये एतावान् भेदः अवश्यमेव दृष्टिगोचरो भवति यत् नीतिस्वरूपं देशकालभेदेन परिवर्तनार्हं भवति । कारणन्त्वत्र नीतेः साध्यसाधनभावो लौकिको वर्तते । तं झटिति बुद्ध्याऽवगन्तुं कतिपयाशेषु कदाचित् शक्यते । किन्तु धर्मोऽदृष्टेन सह सम्बध्नाति । अतः तस्य साध्यसाधनभावो चर्मचक्षुसा ज्ञातुं न वारयामः । तद्विचारार्थमपि विलक्षणदीर्घदर्शिनां गवेषकाणाञ्च आवश्यकता वर्तते; अतः तस्मिन् परिवर्तनमपि न साहजिकम् ।

एतदपि सत्यं यत् पुरातनसंस्कृतिपरिपोषकैरपि कालभेदेन धर्मस्य परिवर्तनं कृतम् । कस्मिश्चिद् युगे मन्वादिप्रोक्तम्; कुत्रचित् याज्ञवल्क्यादि प्रोक्तम्; कुत्रचिच्च पराशरप्रोक्तं धर्माणामादरस्मृतिप्रोक्तम् । युगभेदेन धर्मस्य तारतम्योऽपि वर्तते । तथाऽपि अत्र एतद् विचारः कर्तव्यो यत् परिवर्तनं सावधिः भवेद् अथवा निरवधि भवेद्; निरवधिकपरिवर्तनेन निश्रृङ्खलप्रवृतिर्भविष्यति । तदा तु धर्मस्य प्रयोजनम्; यत् पाशविकी–उच्छृङ्खलप्रवृत्तेः निरोधो वर्तते तदपि न सिध्यति । अपरे जनाः नीतिविरुद्धाः; यतो हि नीतिज्ञोऽपि यदि केनापि सह सन्धिं करोति चेत् केषुचन नियमेषु दृढाः भवन्ति; ये अनुलङ्घनार्हाः भवन्ति; अन्यथा शनैः शनैः अन्यविपक्षिराष्ट्राणि अस्माकं समग्रराष्ट्रस्य उपरि आक्रमणं कर्तुं शक्नुवन्ति । अत एव केचन नियमाः सन्धिमध्ये स्थापयन्ति; येषां विच्छेदेन अन्यनीतीनां समाश्रयणं कर्तव्यम् । यदा लौकिकस्थूलकार्येषु उपयुक्तस्थूलदर्शनेभ्यः निर्धारितलौकिकनियमाः सहसा अनुल्लङ्घनीया भवन्ति; पुनश्च परमसूक्ष्मधार्मिकनियमानां निरवधिकं परिवर्तनं कथं भवितुं शक्यते ?

अत्र प्रथमपक्षोऽपि न युक्त; यतो हि अवधिनिर्धारणकर्ता को भवेत् ? यदि यः कोऽपि निर्धारणकर्ता भवेत् तदा तु यस्य या इष्टावधि भवेत् तस्या एव निर्माणं कुर्यात् । अतः यः सर्वदेशस्य सर्वकालस्य परिस्थितीः जानाति स एव तत्तद्देशकालानुकूलं परिवर्तनं कर्तुं शक्नोति । अनया रीत्या अल्पज्ञपुरुषान् नाऽयमधिकारः । स्मृतीणां मतभेदस्यापि अयमेव अभिप्रायो वर्तते यत् वेदरहस्यज्ञ–सर्वज्ञ–कल्प–महर्षिभिः देशकालस्य परिस्थितिं ज्ञात्वा भिन्न–भिन्नयुगार्थं धर्माः व्यवस्थापिताः । तेऽपि नित्यरुपेण एव तत्तद् युगेभ्यः या व्यवस्था वर्तते; सा एव महर्षिभिः प्रतिष्ठापिता वर्तन्ते । अनेन प्रकारेणैव धर्मस्य नित्यता अपि वर्तते ।

वैदिकस्मार्तधर्मेषु केचन धर्मास्तु सदा समानरुपाः भवन्ति; केचन देश–काल–भेदेन संकोचविकासशीलाः भवन्ति । अतः येषां स्मृतीनां मूलं वेदेषु झटिति नोपलभ्यते; तस्य वेदमूलकत्वमनुमीयते–**"इयं स्मृतिर्वेदमूलिका स्मृतित्वान्मन्वादिस्मृतिवत्"** शतपथब्राह्मणेऽपि उक्तं यत् **"यद्वै मनुरवदत् तद् भेषजं भेषजतायाः"**। अनेन मनोः प्रमाणं सर्वोपरि सिद्धयति । अत एव याः स्मृतयः वेदविरुद्धाः निर्मिताः तासु प्रमात्वं नास्ति ।

अस्यैव भावस्य सूचना जैमिनिः–**"विरोधे त्वनपेक्षं स्यादस्ति ह्यनुमानम्"** अनेन सूत्रेण प्रदत्तम् । यदि चोच्यते आधुनिकबुद्धिमद्भिः नेतृभिः निर्धारितनियमानामपि वेदमूलकत्वनुमातुं शक्नोमि; तर्हि नैतद् वरम् । कारणं तत्र तदर्थग्रहण–धारणाऽनुष्ठानकर्तृभिः निःस्पृहपुरुषश्रेष्ठैरेव निश्चितनियमानां वेदमूलकता

सिद्ध्यति । आधुनिकज्ञानदुर्विदग्धराग–द्वेषादि–दूषित–वेदशास्त्र–विरोधिनिर्मितनियमानां वेद–मूलकत्वन्ननुमीयते । धर्मस्य नित्याऽपि प्रवाहरूपेणैव न तु कूटस्थरूपेण । अन्यथा कूटस्थनित्यत्वात् पुरुषव्यापारसाध्यता न भवति । तत्तु वर्तमानमात्रग्राहिप्रत्यक्षाऽविषयत्वं वर्तते । अनुमानेनाऽपि धर्माऽधर्मौ सामान्यरूपेणैवावगम्यते ।

येषां बालादीनां तारतम्यं विना ऐहिकहेतून् दृश्यते; तस्य हेतुः कौचन वर्तमानदेहव्यतिरिक्तदेहकृतधर्माधर्मौ अवश्यं स्वीकर्तव्यम् । लोके किमपि कार्यं निर्हेतुकं न दृश्यते । बहुत्र स्थलेषु लौकिकहेतूनां कल्पना न दृश्यते । केचन प्राणिनः विना प्रयत्नेनापि सफलाः दृश्यन्ते; केचन प्राणिनः कृते प्रयत्ने अपि असफलाः भवन्ति । एकेनैव राज्ञा सह वर्तमानौ राजकुमारौ समानपालनव्यवस्थायां सत्यामपि एकत्र हृष्टत्व–पुष्टत्व–चित्तप्रसादत्वं दृश्यते; अपरत्र रागदोषादिः । यदि वर्तमानदेहवर्तिसुखदुःखादि–निर्हेतुकं स्यात् तदा तु अकृताभ्यासदोषो नूनं भविष्यति तथा अनेन देहेन विहितकर्मणां विना भोगं फलं क्षयिष्णुर्भविष्यति । अत अन्ततोगत्वा सुखदुःखस्य किञ्चिद् हेतुविशेषमवगम्यते; तथाऽपि तत् किं वर्तते इति तु नाऽनुमानेन किन्तु शास्त्रेणैव अवगम्यते ।

अधुना अत्र धर्मस्य वास्तविकं स्वरूपं दर्शयितुं केषाञ्चिद् दार्शनिकानां धर्माऽधर्मविषयकविप्रतिपत्तीः पश्यामः ।

- शुभाऽशुभकर्मणां वासनया वासितः परमाणुरेव धर्म इति जैनाः ।
- क्षणिकविज्ञानसंतत्याश्रितवासना एव धर्म इति बौद्धानां मतम् ।

- योगज्ञानादिना वृत्तिनिरोधेन जीवन्मुक्तिः धर्म इति तु सांख्यवादीनां मतम् ।
- विहितप्रतिषिद्धकर्मणामाचरणवर्जनद्वारा प्राप्तविशिष्टो गुणो धर्म इति तु वैशेषिकानां मतम् ।
- 'अपूर्व एव धर्मः' इति तु प्रभाकरादि–मिमांसकानां वचः ।
- वेदबोधितः 'चोदना लक्षणोऽर्थो धर्मः' एतेन जैमिनि–सूत्रेण प्रवर्तितः, वेदशास्त्रेण बोधितः, राग–द्वेषरहितः, सत्पुरुषसेवितः होम–याग–दानादिरेव धर्म एतद् जैमिन्यनुयायिमीमांसकानां मतम् ।

आचार्याणां निष्कर्षोऽयं यत् " **बलवदनिष्टाप्रयोजकत्वे सति श्रेयः साधनतया वेदप्रमातितत्वमेव धर्मत्वम्** " अर्थात् यत्कार्यं बलवतोऽनिष्टस्य हेतुर्नास्ति; वेदैर्बोधितं श्रेयस्करसाधनं वर्तते स एव धर्मः । बलवद्–अनिष्टस्य अहेतु इत्यस्य एतदेव अभिप्रायो यत् शत्रु–मरणहेतुः श्येनादियागो वर्तते । किन्तु तत् शास्त्रैः शत्रुमरणरुपफलापेक्षया बलवान् अनिष्टसंपादको हेतुः वर्तते । अतः नाऽयं धर्मः। यदि ज्यौतिषशास्त्रादिना भाविपुत्रस्य दुर्वृत्तयः ज्ञायन्ते चेत् तदर्थं पुत्रेष्टियागोऽपि न धर्मः । यस्मिन् पथि कूपखननेन गोपतनं निश्चितं सोऽपि न धर्मः । वेदबोधितकथनस्य तात्पर्यं भोजनादिः बलवद् अनिष्टस्य हेतुरपि नास्ति श्रेयःसाधनपि वर्तते तथाऽपि न धर्मः ; यतो हि तत्र प्राणीनां स्वाभाविकी प्रवृतिः । तद् बोधनाय वेदस्य वेदस्य आवश्यक्ता नास्ति । अनया रीत्या सिद्धयति यत् वेदैः बोधितं श्रेयःसाधनम्;

अनिष्टस्य अहेतुः यथा वर्णाश्रमं सर्वाणि कृत्याणि धर्मो वर्तते। एतद्विरुद्धं बलवतोऽनिष्टस्य सम्पादकं वेदनिषिद्धं कृत्यम् अधर्मः । उक्तञ्च विदुरनीतौ–

आर्षं धर्मोपदेशं च वेदशास्त्रविरोधिना ।

यस्तर्केणानुसंधत्ते स धर्मं वेद नेतरः ॥

"चत्वारि धर्माण्यभयङ्कराणि भयं प्रयच्छन्त्ययथा कृतानि ।

मानाग्निहोत्रमुत मानमौनं मानेनाधीतमुत मानयज्ञः ॥

अर्थात् चत्वारि कर्माणि अभयङ्कराणि; किन्तु एतान्येव कर्माणि सम्यग् अनाचरितानि चेत् भयङ्कराणि भवन्ति । तानि कर्माणि सादरम् अग्निहोत्र–मौनपरिपालन–स्वाध्याय–यज्ञानुष्ठानञ्च । इति संक्षिप्तधियाऽत्र शास्त्राधारेण चिन्तनात्मकं धर्मस्वरुपं प्रतिपादितं विस्तारभयादलमतिपल्लवेन ।